

Univerzitet u Beogradu
FAKULTET ZA SPECIJALNU EDUKACIJU I REHABILITACIJU

POREMEĆAJI PONAŠANJA U SISTEMU OBRAZOVANJA

PRIREDIO
DOBRIVOJE RADOVANOVIĆ

BEOGRAD 2008

UNIVERZITET U BEOGRADU
FAKULTET ZA SPECIJALNU EDUKACIJU I REHABILITACIJU

POREMEĆAJI PONAŠANJA U SISTEMU OBRAZOVANJA

Priredio
Dobrivoje Radovanović

Beograd, 2008

EDICIJA:
Radovi i monografije

„POREMEĆAJI PONAŠANJA U SISTEMU OBRAZOVANJA“

Izdavač
Univerzitet u Beogradu
Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju –
Izdavački centar (CIDD)

Za izdavača
Prof. dr Dobrivoje Radovanović, dekan

Urednik edicije
Prof. dr Zorica Matejić-Đuričić

Uređivački odbor
*Prof. dr Dobrivoje Radovanović, Prof. dr Zorica Popović,
Prof. dr Snežana Pejanović, Prof. dr Zoran Ilić, Prof. dr Branko Ćorić,
Prof. dr Vesna Nikolić-Ristanović, Doc. dr Vesna Žunić-Pavlović
Doc. dr Danka Radulović, Doc. dr Aleksandar Jugović*

Recenzenti
*Đurađ Stakić, Ph.D., Professor
The Pennsylvania State University, USA*

*Pedro Rankin, Ph.D., Professor
North-West University, South Africa*

Štampa
„Planeta print“, Beograd

Tiraž
250

ISBN 978-86-80113-70-8

Objavljivanje ove knjige pomoglo je
Ministarstvo nauke Republike Srbije

*Odlukom Nastavno-naučnog veća br. 3/9 od 8.3.2008. o pokretanju
Edicije: monografije i radovi.*

www.fasper.bg.ac.yu

EFEKTIVNI PROGRAMI PREVENCIJE POREMEĆAJA PONAŠANJA U ŠKOLSKOJ SREDINI

*Branislava Popović-Ćitić
Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i
rehabilitaciju*

Identifikovanje potvrđeno efektivnih programa je od suštinskog značaja za uspeh prevencije poremećaja ponašanja dece i omladine. U radu su opisani kriterijumi i kategorije za ocenu efektivnosti empirijski-zasnovanih preventivnih programa koji su identifikovani od strane pet državnih ili nevladinih organizacija SAD koje obezbeđuju kredibilne naučno-zasnovane procene efektivnosti preventivnih programa. Takođe, prezentovane su ključne karakteristike pet baza naučno-potvrđenih preventivnih programa koji su dizajnirani za potrebe redukcije ili eliminacije poremećaja ponašanja i rizičnih faktora za koje je potvrđeno da stoje u vezi sa tim poremećajima.

Ključne reči: prevencija, preventivni programi, efektivnost programa, školski programi prevencije, poremećaji ponašanja

UVOD

Generalni zaključci niza veoma ambicioznih metaanalitičkih evaluacionih studija, realizovanih tokom poslednje decenije na svetskoj sceni, eksplicitno su ukazali na postojanje značajnih razlika u efektivnosti pojedinih programa prevencije poremećaja ponašanja dece i omladine. Uvažavanje te činjenice iniciralo je potrebu za identifikovanjem standarda i kriterijuma selekcije efektivnih programa koji dosledno u različitim sredinama ostvaruju pozitivne ishode na razvoj i ponašanje. Kao rezultat tih nastojanja razvijeni su, od strane različitih organizacija i institucija, validni kriterijumi za procenu efektivnosti preventivnih programa na osnovu kojih su kreirane odgovarajuće baze naučno-zasnovanih programa prevencije poremećaja ponašanja.

Poznavanje kriterijuma koji se postavljaju pred programe koji preten- duju da budu kategorisani kao efektivni ne samo da unapređuje praksu prevencije, već značajno bogati teoriju i metodološki oplemenjuje preven- tivna istraživanja. Kroz analizu ključnih kriterijuma za procenu efektivno- sti programa i opis kategorija programa, u tekstu koji sledi, prikazane će biti karakteristike pet vodećih baza naučno-zasnovanih preventivnih pro-

grama koje su razvijene u zemljama SAD. Jedna baza programa direktno se odnosi na školske preventivne programe, dok preostale baze sadrže opšte kriterijume i karakteristike efektivnih programa, među kojima su i programi prevencije poremećaja ponašanja koji se primenjuju u školskoj sredini.

NACIONALNI REGISTAR EMPIRIJSKI PROVERENIH PROGRAMA I PRAKSE – NREPP

Nacionalni registar empirijski proverenih programa i prakse (*National Registry of Evidence-based Programs and Practices – NREPP*), do 2005. godine poznat kao Nacionalni registar efektivnih preventivnih programa (*National Registry of Effective Prevention Programs*), kreiran je od strane Nacionalnog centra za unapređenje prevencije (*National Center for the Advancement of Prevention – NCAP*) formiranog pri Centru za prevenciju zloupotrebe supstanci (*Center for Substance Abuse Prevention – CSAP*) Servisne uprave za zloupotrebu supstanci i mentalno zdravlje (*Substance Abuse and Mental Health Service Administration – SAMHSA*) u okviru Ministarstva zdravlja SAD (*U.S. Department of Health and Human Services – DHHS*). Sadrži bazu naučno-zasnovanih preventivnih programa koji su selektovani na temelju posebnog klasifikacionog sistema, kojeg čine 15 kriterijuma za identifikaciju, kritičko ispitivanje i ocenjivanje uspešnih programa prevencije.

U najkraćim crtama reč je o sledećim kriterijumima: 1) teorija (stepen u kome program reflektuje jasne i dobro formulisane principe o konkretnom problemu i načinima na koje se on može menjati); 2) doslednost u primeni programa (kontrola i održavanje kvaliteta primene programa); 3) evaluacija procesa (mere procene kvalitativnih i kvantitativnih parametara primene programa); 4) uzorkovanje (izbor učesnika programa i njihovo prihvatanje učešća u programu); 5) osipanje uzorka (stepen zadržavanja učesnika tokom evaluacije programa – broj učesnika koji su napustili program); 6) mere ishoda (relevantnost i kvalitet mera korišćenih u proceni aktuelnih promena u ponašanju – evaluacija efekata); 7) nedostajući podaci (način kompenzovanja nekompletnih merenja – propusti u merenju); 8) prikupljanje podataka (kvalitet načina prikupljanja podataka – izvori i metode); 9) analiza (prilagođenost i tehnička adekvatnost analize podataka); 10) druge verodostojne pretnje validnosti (stepen u kome su evaluacijom razmotrena i uvažena druga moguća objašnjenja efekata programa); 11) replikacije (broj ponovljenih primena istog programa u različitim uslovima); 12) potencijal za širenje programa (pogodnost programskog materijala za primenu od strane drugih osoba); 13) kulturalna i uzrasna prilagođenost (stepen u kome program uvažava specifičnosti različitih subpopulacija – kulturalna i uzrasna osetljivost programa); 14) integritet (opšti nivo naučne zasnovanosti evaluacija programa – nivo poverenja u evaluacione nalaze) i 15) korisnost (opšti nivo značaja rezultata programa za teoriju i praksu prevencije) (više: NCAP, 2000).

Ocenjivanje preventivnih programa, u pogledu svakog pojedinačnog kriterijuma, poverena je timu, prethodno ekstenzivno obučenih eksperata iz oblasti istraživanja i prakse prevencije (tim trenutno broji 27 članova

različitog stručnog profila) koji samostalno i nezavisno jedan od drugog vrše procenu programa. Sistem bodovanja podrazumeva dodeljivanje ocene od jedan do pet u zavisnosti od stepena u kom je zadovoljen kriterijum, pri čemu jedinica označava potpuni izostanak ispunjenosti zahteva koji nalaže kriterijum, dok ocena pet ukazuje da je kriterijum u potpunosti ispunjen. Preostale tri ocene odražavaju različite stepene u zadovoljenju kriterijuma. Individualne ocene članova tima sadrže narativnu deskripciju snaga, slabosti, glavnih komponenata i rezultata ishoda programa. Prosečni skorovi na poslednja dva kriterijuma sumarnog karaktera (integritet i korisnost) su presudni u donošenju odluke o rangiranju programa u jednu od tri kategorije – model-program, efektivni program ili obećavajući program. Obećavajući programi obezbeđuju korisne naučno-zasnovane informacije o tome šta deluje u prevenciji, ali još uvek nemaju dovoljno naučne potpore za klasifikaciju u grupu efektivnih programa. Ovi programi moraju imati najmanje ocenu 3.3 na kriterijumima integriteta i korisnosti. Efektivni programi su naučno-zasnovani programi koji ostvaruju dosledne pozitivne promene i rezultate. Samo oni programi koji imaju pozitivne efekte kod većine učesnika ili replikacija mogu se smatrati efektivnim. Dodatno, oni moraju imati najmanje ocenu 4 na petostepenoj skali parametara integriteta i korisnosti. Model-programi su efektivni programi koji, pored ispunjenosti uslova za efektivne programe, imaju obezbeđen kvalitetan materijal, trening i tehničku podršku za sve one koji žele da program primene na novoj lokaciji ili sa novim učesnicima. Ova pomoć je od suštinskog značaja u obezbeđivanju adekvatne primene programa i maksimiziranju verovatnoće ponavljanja efektivnosti programa.

Baza NREPP je 2002. godine brojala 94 preventivna programa, od kojih su samo 21 ispunili kriterijume za model-programe, 33 programa imala su status efektivnih programa, dok je 40 programa bilo obećavajuće. Celokupna baza publikovana je u vidu priručnika *Naučno-zasnovani preventivni programi i principi*, u kome su osnovne informacije o model-programina date u nekoliko kategorija: deskripcija programa (cilj, fokus, ciljna grupa, strategije i intervencije), potvrđeni rezultati (ishodi programa potkrepljeni statističkim podacima), intervencije (univerzalni, selektivni, indikovani nivo ili kombinacija nivoa delovanja), benefiti (pozitivne promene u ponašaju koje se ostvaruju programom), ciljna populacija (uzrast, pol, socio-demografske karakteristike), način delovanja (uslovi u kojima se program primenjuje i način primene strategija i intervencija), potrebe implementacije (elementi neophodni za uspešnu replikaciju programa – trening, tehnička podrška, resursi i materijal programa, vremenski raspored implementacije), ciljna područja (rizični i protektivni faktori u životnim domenima na koje se deluje programom), pozadina programa (istorija, razvoj i dosadašnja primena), dizajn evaluacije (metodologija i komponente evaluacije), ishodi (rezultati evaluacija efekata), autori programa (podaci o autorima i institucijama u kojima su zaposleni), kontakt informacije (kome se obratiti za materijal, tehničku podršku i opšte informacije o programu), priznanja (lista priznanja, sertifikata, akademskih ili istraživačkih dostignuća). Za efektivne i obećavajuće programe data je samo kratka deskripcija (više: Schinke i sar., 2002).

Za pretraživanje model-programa ponuđena je pregledna karta u kojoj su sadržane sledeće informacije: program (naziv programa, ime autora programa i institucije u kojoj je zaposlen), ciljna populacija (uzrast i etnička pripadnost učesnika), rezultati evaluacije (dužina perioda u kojem su mereni efekti programa – pre programa, posle programa, godinu dana, dve ili tri nakon primene programa), replikacije (prosečna ocena na kriterijumu), kulturalna adaptacija, lokacija (uslovi u kojima je program primenjen i evaluiran – urbana ili ruralna sredina), domen (područje primene programa – porodica, škola, vršnjačka grupa, zajednica, pojedinac), kategorija programa prema klasifikaciji Instituta za medicinu – IOM klasifikaciji (univerzalni, selektivni, indikovani programi), programske aktivnosti (kratka deskripcija komponenti programa), nalazi (vodeći efekti programa).

Dodatno, baza programa NREPP dostupna je i u elektronskom obliku koji omogućava pretraživanje programa prema ponuđenim kriterijumima: osnovne teme (npr. prevencija zloupotrebe supstanci, unapređenje mentalnog zdravlja, tretman ovisnika), područje interesovanja (npr. prevencija nasilja, korišćenje alkohola, prevencija suicida, beskućništvo i sl.), dizajn evaluacija (eksperimentalni, kvazieksperimentalni, neeksperimentalni), istorija implementacija (internacionalna primena, replikacije), ciljna populacija (uzrast, pol, etnička pripadnost), seting (npr. škola, porodica, zajednica). Aktuelna elektronska baza NREPP, dopunjena maja 2008. godine, sadrži 158 preventivnih programa, od kojih je čak 66 model-programa, 37 je efektivnih i 55 obećavajućih programa. Većina model-programa (56 programa) realizuje se isključivo u školskoj sredini.

VODIČ ZA MODEL-PROGRAME – MPG

Vodič za model programe (*Model Programs Guide – MPG*) kreiran je od strane Kancelarije za maloletničko pravosuđe i prevenciju delinkvencije (*Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention – OJJDP*) pri Ministarstvu pravde SAD (*U.S. Department of Justice – DOJ*). Sadrži informacije o potvrđeno delotvornim naučno-zasnovanim programima prevencije i tretmana koji u fokusu svog delovanja imaju neki od sledećih problema dece i omladine: delinkvencija, nasilno ponašanje, članstvo u gangu, korišćenje cigareta, alkohola i droga, teškoće u učenju, udruženi problemi mentalnog zdravlja, porodično funkcionisanje, izloženost traumi ili seksualna eksploatacija. Baza programa pokriva celokupan kontinuum brige o mladima – od prevencije, preko tretmana, do održavanja promena, a sami programi se primenjuju u različitim vremenskim periodima razvoja (od rođenja do uzrasta od 18 godina starosti).

Kriterijumi za selekciju i klasifikaciju programa vezuju se za četiri sumarne dimenzije efektivnosti. To su: 1) konceptualni okvir programa (teorija ili logički model); 2) integritet programa (kvalitet primene programa); 3) evaluacija (dizajn evaluacije) i 4) empirijska potvrda postizanja očekivanih efekata (prevencija ili redukovanje problema, redukovanje rizičnih ili jačanje protektivnih faktora koji stoje u vezi sa problemom). Na osnovu ukupnog skora na dimenzijama efektivnosti program se razvrstava u jednu od tri kategorije – egzemplarni, efektivni ili obećavajući program. Eg-

zemljarne programe, uopšteno posmatrano, odlikuju konceptualni okvir značajne reputacije (najčešće teorijskog karaktera), visok stepen integriteta, evaluacije eksperimentalnog dizajna i snažne empirijske potvrde efektivnosti. Efektivni programi baziraju na prihvaćenom konceptualnom okviru, imaju slabiji, ali sasvim dovoljan nivo integriteta, koriste evaluacije kvazi-eksperimentalnog dizajna i postižu adekvatne efekte. Obećavajući programi imaju logičan i prihvatljiv konceptualni okvir, minimalni nivo integriteta, dizajn evaluacije je limitiran na neeksperimentalni dizajn (klasična verzija merenja promena pre i posle primene programa), dok su efekti obećavajući (najčešće nekonzistentni).

Aktuelna baza MPG sadrži 207 programa, od kojih je 175 preventivnog karaktera. Među njima, samo 38 programa ima status egzemplarnih, 68 su efektivni, dok su preostalih 69 programa obećavajući. Celokupna baza je elektronski dostupna. Pretraživanje se zasniva na jednostavnom unosu kriterijuma koji opisuju karakteristike traženog programa, a to su: faza kontinuuma brige (prevencija, tretman, održavanje promena), efektivnost programa (egzemplarni, efektivni, obećavajući), tip programa (npr. mentorstvo, školsko okruženje, školski kurikulum, trening roditeljskih veština i sl.), pol, uzrast (od rođenja do treće godine, od treće do šeste godine, od šeste do dvanaeste godine i od dvanaeste do osamnaeste godine), nacionalna pripadnost, tip bihevioralnog problema (npr. delinkvencija, nasilje, korišćenje alkohola), specifičnosti ciljne populacije (npr. seksualni prestupnici, nasilni prestupnici, prestupnici sa mentalnim poremećajima i sl.), seting (npr. ruralna ili urbana sredina). Za svaki predloženi program dostupne su sledeće informacije: specifikacija programa prema kriterijumima baze, rizični i protektivni faktori na koje program deluje, deskripcija programskih intervencija, metodologija evaluacija, mere efekata (konceptualni okvir), rezultati evaluacija ishoda programa i podaci za kontakt.

Konkurs za prijavljivanje novih programa u bazu MPG je stalno otvoren i moguće je elektronskim putem dostaviti materijal neophodan za procenu i klasifikaciju. Materijal treba da sadrži iscrpan opis programskih intervencija, ciljne populacije i setinga, kao i detaljne informacije o istraživačkoj metodologiji korišćenju u evaluaciji efekata programa, nalaze evaluacije, uključujući i istraživačke ciljeve i ishode.

PROGRAM BEZBEDNIH I ŠKOLA BEZ DROGE – SDFS

Kancelarija za bezbedne i škole bez droge (*Office of Safe and Drug-free Schools – OSDFS*), na zahtev Ministarstva prosvete SAD (*U.S. Department of Education – DOE*), je 1998. godine, u saradnji sa Kancelarijom za istraživanje i unapređenje obrazovanja (*Office of Educational Research and Improvement – OERI*), u okviru Programa bezbednih i škola bez droga (*Safe and Drug-free Schools Program – SDFS*) obrazovala ekspertski panel od 16 istaknutih stručnjaka (istraživača, evaluatora, autora programa, predstavnika obrazovnih i zdravstvenih institucija) koji su imali za zadatak da ustanove standarde i kriterijume za procenu efektivnosti preventivnih programa i na osnovu njih identifikuju efektivne školske programe prevencije nasilnog ponašanja i zloupotrebe supstanci.

Panel je razvio sedam kriterijuma za procenu kvaliteta i nivoa efektivnosti preventivnih programa. Kriterijumi su razvrstani u četiri kategorije: 1) potvrda efektivnosti; 2) kvalitet programa; 3) obrazovni značaj i 4) korisnost programa. Prvi kriterijum, vezan za potvrdu efektivnosti programa, podrazumeva postojanje relevantnih dokaza o efektivnosti programa. Dokazi moraju biti rezultat metodološki pouzdanih i validnih evaluacija koje omogućavaju merenje statistički značajnih razlika u promenama nastalim kao rezultat primenjenog preventivnog programa. Kvalitet programa opisan je preko četiri kriterijuma koji se odnose na ciljeve, konceptualni okvir, sadržaj i način primene programa. Program treba da ima eksplicitne i jasno utvrđene ciljeve, koji se odnose na promenu ponašanja putem redukovanja rizičnih i jačanja protektivnih faktora i odgovaraju ciljnoj populaciji i okruženju implementacije. Postojanje jasno utvrđenog konceptualnog okvira (teorije ili logičkog modela) podrazumeva demonstriranje jasne i logične veze između ciljeva i sadržaja programa. Sadržaj programa mora biti usklađen sa karakteristikama ciljne populacije (uzrast, motivaciona spremnost, pol, socio-ekonomski status), uslovima u kojima se realizuje, kao i potrebama populacije koje su nametnute tim karakteristikama i uslovima. Pažljivim izborom metoda implementacije programa treba efektivno angažovati ciljnu populaciju, što podrazumeva pružanje racionalnog objašnjenja o razlozima primene programa, uvažavanje znanja, stavova i predrasuda učesnika programa i nastojanje da se obezbedi saradnja i aktivno učešće ciljne populacije. Šesti kriterijum usmeren na obrazovni značaj programa označava stepen integrisanosti i saglasnosti programa s opštim ciljevima vaspitanja i obrazovanja. Poslednji, sedmi kriterijum je korisnost programa u smislu mogućnosti replikacije. Preventivni program treba da pruži neophodne informacije i smernice za ponovnu primenu programa u drugim uslovima. To znači da se programom moraju jasno istaći suštinski uslovi (strategije, resursi, planovi implementacije, materijal) koji se moraju poštovati prilikom primene programa u drugim uslovima, kako bi se postigli pozitivni rezultati. Osim toga, program mora sadržati uputstva i materijal za obuku i tehničku podršku potencijalnih replikatora programa.

U pogledu svakog od ovih kriterijuma preventivni program se vrednuje numeričkom ocenom od nula do tri, te se na osnovu toga određuje njegov kvalitet i uspešnost. Kada program ne zadovoljava postavljeni kriterijum dobija ocenu nula, kada je kriterijum minimalno prihvaćen ocena je jedan, ukoliko je adekvatno ispoštovan kriterijum dobija se ocena dva, dok u situacijama kada postoji snažna potvrda da program ispunjava postavljeni kriterijum vrednuje se ocenom tri, kao najvišom. Na osnovu dobijenih ocena program se razvrstava u jednu od dve grupe – egzemplarni ili obećavajući programi. Egzemplarni programi moraju ispuniti četiri kumulativna uslova: barem jedna evaluacija koja potvrđuje održivost efekata programa najmanje godinu dana nakon primene programa, ocena tri na najmanje četiri kriterijuma, od kojih jedan mora biti kriterijum potvrde efektivnosti, i nepostojanje ocene manje od dva na preostalim kriterijumima. Uslovi za obećavajuće programe su: rezultati najmanje jedne evaluacije koji potvrđuju efektivnost programa, ocene dva ili više na prvih pet kriterijuma i ocene jedan ili više na poslednja dva kriterijuma.

Na osnovu evaluacije 124 prijavljena preventivna programa, Panel je 2001. godine izdvojio 42 školska programa koji redukuju zloupotrebu supstanci, nasilje i druge poremećaje ponašanja i ostvaruju pozitivne promene na nivou naučno utvrđenih rizičnih i protektivnih faktora. Devet programa su ocenjeni kao egzemplarni, a 33 kao obećavajući. U grupi egzemplarnih programa bili su: *Athletes Training and Learning to Avoid Steroids (ATLAS)*, *Center on Addiction and Substance Abuse Striving Together to Achieve Rewarding Tomorrows (CASASTART)*, *Life Skills Training (LST)*, *Project ALERT*, *Project Northland*, *Project Towards No Tobacco Use (Project TNT)*, *Second Step: A Violence Prevention Curriculum*, *Strengthening Families Program* i *Treatment Foster Care (TFC)* (više: Safe, Disciplined, and Drug-Free Schools Expert Panel, 2001).

Kompletna lista egzemplarnih i obećavajućih programa obuhvaćenih bazom SDFS publikovana je u vidu priručnika pod nazivom *Egzemplarni i obećavajući programi bezbednih, disciplinovanih i škola bez droge*, u kome su ponuđena dva načina selekcije programa, i to: pregledna karta i informacije o programu. Pregledna karta sadrži popis i osnovne karakteristike programa razvrstane u četiri kategorije: problemi na koje je program usmeren (npr. nasilno ponašanje, zloupotreba alkohola i droga, upotreba cigareta); uzrast u kome se programi primenjuju, odnosno školski razredi u kojima je opravdano primeniti programe; trajanje i intenzitet programa (npr. vrsta, broj i trajanje sesija u svakoj nedelji primene programa) i, na kraju, troškovi, materijal i trening za primenu programa. Informacije o programu prikazane su kroz tri celine – deskripcija programa, kvalitet programa i potvrde efektivnosti programa. Dodatno, za svaki program navedeni su podaci o načinu uspostavljanja kontakta sa osobama nadležnim za omogućavanje procesa primene programa.

PLAN PREVENCIJE NASILJA – BVP

Projekat usmeren na identifikovanje efektivnih programa prevencije nasilja, pod nazivom Plan prevencije nasilja (*Blueprints for Violence Prevention*), iniciran je 1996. godine od strane Centra za proučavanje i prevenciju nasilja (*Center for the Study and Prevention of Violence – CSPV*) sa Univerziteta u Koloradu, uz podršku Kancelarije za maloletničko pravosuđe i prevenciju delinkvencije (*Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention – OJJDP*) pri Ministarstvu pravde SAD (U.S. Department of Justice). Izveštaj radne grupe (Mihalic, Fagan, Irwin, Ballard, Elliot), objavljen 2004. godine, sadrži detaljan opis kriterijuma za selekciju i razvrstavanje preventivnih programa u grupe obećavajućih ili model-programa, kao i bazu programa koji ispunjavaju tražene kriterijume.

Tri osnovna kriterijuma za kritičko sagledavanje i procenu efektivnosti programa, predložena ovim planom, su: 1) dokazi o snažnim efektima programa izvedeni na osnovu rezultata evaluacija visoko kvalitetnog istraživačkog dizajna; 2) demonstracija postojanja održivih efekata i 3) multipla replikacija programa. Prvi kriterijum, koji je ujedno najznačajniji u proceni efektivnosti programa, obuhvata dva zahteva, a to su: postojanje dokaza o snažnim efektima programa na tri tipa problema – nasilje (uključujući agresiju i poremećaje ponašanja u detinjstvu), delinkvencija i

upotreba supstanci, i kvalitetan istraživački dizajn evaluacija efekata programa (eksperimentalni ili kvazieksperimentalni), uz posebno uvažavanje tri faktora – veličina uzorka, osipanje uzorka i problemi merenja. Snažan istraživački dizajn podrazumeva slučajno izabran i dovoljno velik uzorak, nizak nivo osipanja uzorka i adekvatne merne instrumente. Drugi kriterijum, koji se odnosi na održivost efekata, ispoljava se u zahtevu da efekti programa budu postojani, odnosno da dejstvo programa bude održivo i nakon protoka dužeg vremenskog perioda od samog tretmana, te da se proteže sa jednog razvojnog perioda na drugi. Stoga se insistira da pozitivne promene ostvarene primenjenim programom budu održive najmanje godinu dana i da nema potvrda da su se efekti programa izgubili. Treći kriterijum odražava potencijal programa za uspešnu replikaciju, odnosno primenu i adaptaciju u drugim uslovima i na drugoj populaciji. Programi koji su pokazali uspeh u različitim sredinama (gradska, prigradska, seoska područja) i na raznovrsnoj populaciji (grupe različitog socio-ekonomskog, obrazovnog, kulturnog nivoa) smatraju se uspešnijim programima. Otuda je potrebno da program ima najmanje jednu uspešnu replikaciju, odnosno da je primenjen i evaluiran u najmanje dve različite sredine.

Pored ova tri kriterijuma, prilikom ocenjivanja programa u obzir se uzimaju još dva dodatna faktora – analiza medijatornih faktora i ekonomičnost. Analiza medijatora (posrednih faktora) podrazumeva postojanje potvrde da promena jednog rizičnog ili protektivnog faktora ili više njih na koje se programom deluje dovodi do promene u ponašanju. Postojanje takve potvrde povezuje program sa pozitivnim promenama u ponašanju učesnika i doprinosi teorijskom razumevanju etiologije problema. Ekonomičnost programa izražava očekivanje da troškovi programa budu usklađeni sa željenim, odnosno ostvarenim rezultatima. Kontraproduktivno je primenjivati programe čiji troškovi značajno premašuju očekivanu dobit.

Da bi jedan preventivni program bio svrstan u grupu model-programa, treba da ispuni sva tri kriterijuma: snažni programski efekti potvrđeni visoko kvalitetnim istraživačkim dizajnom evaluacija, trajanje efekata programa najmanje godinu dana nakon okončanja primene programa i postojanje najmanje jedne uspešne replikacije programa. Budući da je za potvrdu poslednja dva kriterijuma potrebno da prođe izvestan vremenski period, jasno je da će se program sa pouzdanim istraživačkim dizajnom i pozitivnim inicijalnim efektima smatrati programom koji obećava dok u potpunosti ne potvrdi svoju efektivnost. Ukoliko program ne ispunjava prvi kriterijum, ne može se smatrati ni obećavajućim.

Nakon analize više od 600 programa prevencije nasilnog ponašanja, samo 11 programa je ispunilo stroge naučne kriterijume i bilo klasifikovano u grupu model-programa, dok se među programima koji obećavaju našao 21 program. Selektovani programi su usmereni na prevenciju problema nasilja, delinkvencije, agresije i zloupotrebe supstanci kod dece i omladine od rođenja do 19 godina starosti. Kao model-programi označeni su: *Big Brothers Big Sisters of America – BBBSA*, *Bullying Prevention Program – BPP*, *Functional Family Therapy – FFT*, *Incredible Years: Parent, Teacher, and Child Training Series – IYS*, *Life Skills Training – LST*, *Midwestern Prevention Project – MPP*, *Multidimensional Treatment Foster Care – MTFC*, *Multisystemic Therapy – MST*, *Nurse-Family Partnership*,

Project Towards no Drug Abuse – TND, Promoting Alternative Thinking Strategies – PATHS.

Kompletna baza BVP dostupna je u elektronskoj formi. Za model-programe obezbeđene su četiri grupe informacija: kratak pregled programa (ciljevi, sadržaj, ishodi, troškovi), osnove programa (istorijat, konceptualni okvir, deskripcija intervencija, potvrde efektivnosti), video segmenti (u trajanju od 15 minuta) i popis dostupnog materijala za primenu programa, dok su za obećavajuće programe date samo informacije koje se odnose na kratak pregled programa. Potpuniji opis programa dat je u prvom poglavlju završnog izveštaja, gde su svi programi klasifikovani prema životnim domenima u kojima ostvaruju efekte – programi usmereni na okruženje i programi usmereni na pojedinca. Programi usmereni na okruženje obuhvataju porodične programe (edukacija roditelja o ranom detinjstvu, trening roditeljskih veština, porodična terapija), školske programe (ustanovljavanje normi i očekivanja za ponašanje, reorganizacija razreda i odeljenja, uspostavljanje i održavanje discipline u školi, instrukcije za uspešno vođenje časa) i programe u zajednici (organizovanje i mobilizacija zajednice), dok se programi usmereni na pojedinca vezuju za kognitivno-bihevioralne i programe razvoja veština, programe mentorstva i programe supervizije u zajednici. (više: Mihalic i sar., 2004).

Za potrebe školske zajednice kreiran je poseban priručnik pod nazivom Vodič ka efektivnim školskim preventivnim programima u kome su, pored egzemplarnih i obećavajućih školskih programa obuhvaćenih bazom BVP, sadržani i tzv. poželjni programi kojima se deluje na faktore relevantne za školski uspeh i bezbednost u školi (npr. problemi discipline u školi, skitnja, bežanje sa časova, postignuća u školi). Reč je o programima čiji istraživački dizajn ne zadovoljava stroge BVP kriterijume, ali za koje postoje opravdane naučne potvrde da su promene u ponašanju rezultat programskih intervencija, a ne nekih drugih faktora (više: Mihalic, Aultman-Bettridge, 2004).

SISTEM ZAJEDNICA KOJE BRINU – CTC

Sistem zajednica koje brinu (*Communities that Care System – CTC*) predstavlja vodeći sistem planiranja prevencije u zajednici koji obezbeđuje stratešku konsultaciju, trening i istraživački zasnovana sredstva pružanja pomoći zajednicama da unaprede pozitivan razvoj dece i omladine i spreče poremećaje ponašanja adolescenata. Inicijalne postavke sistema dizajnirane su 1992. godine od strane istraživača Grupe za izučavanje socijalnog razvoja (*Social Development Research Group – SDRG*) sa Vašingtonskog Univerziteta iz Sijetla (*Hawkins, Catalano, Barnard, Gottfredson, Holmes, Miller*), revidirane 1996. i 2004. godine, a od 2005. godine sistem postaje deo zvanične platforme za planiranje prevencije koji preporučuju Ministarstvo zdravlja SAD, Servisna uprava za zloupotrebu supstanci i mentalno zdravlje i Centar za prevenciju zloupotrebe supstanci.

Sistem je utemeljen na čvrstoj istraživačkoj osnovi koju čine rezultati iz tri primarna istraživačka područja, a to su: široki pristup prevenciji razvijen unutar zdravstvene higijene, naučno-zasnovani prediktori poremećaja ponašanja i pozitivnih razvojnih ishoda (rizični i protektivni faktori)

koji su identifikovani longitudinalnim studijama, i preventivni programi čija je efektivnost potvrđena visoko kvalitetnim (rigoroznim) evaluacionim studijama procesa i efekata programa, politike i prakse prevencije. Na osnovu ovih rezultata izvedena su tri strukturna elementa sistema, i to: faze planiranja prevencije u zajednici, klasifikacioni okviri rizičnih i protektivnih faktora i baza efektivnih preventivnih programa (više: Popović-Čitić, 2007).

Baza preventivnih programa sistema CTC obuhvata 56 testiranih i, prema rezultatima dostupnih evaluacionih studija, potvrđeno efektivnih preventivnih programa koji su usmereni na nekoliko problema, i to: zloupotreba supstanci (cigareta, alkohola, droga), delinkvencija, maloletnička trudnoća, napuštanje školovanja i nasilje. Od toga broja, čak 35 programa se realizuje u školskoj sredini (13 isključivo u domenu školske sredine, dok se 22 programa primenjuju u više domena od kojih je jedan školsko okruženje). Programi se primenjuju u različitim vremenskim periodima razvoja (od prenatalnog perioda do adolescencije – uzrasta do 21 godine starosti) i različitim životnim područjima, a to su: porodica (prenatalni programi i programi za period odojčeta, rana edukacija u detinjstvu, trening roditelja, porodična terapija), škola i vršnjačke grupe (organizacione promene u školi, organizacija rada u učionici, intrukcione strategije i rukovođenje radom u učionici, kurikulumi za unapređenje socijalne i emocionalne kompetencije, strategije organizovanja ponašanja u školi), zajednica (rekreativni programi u slobodnom vremenu, trening veština za zapošljavanje, environmentalne strategije – mobilizacija zajednice, pravila ponašanja, strategije sprovođenja pravila) i individua (programi zdravog životnog stila, individualno dizajnirane intervencije, mentorstvo).

U selekciji efektivnih programa korišćena su četiri kriterijuma: 1) ciljna usmerenost programa; 2) prilagođenost razvojnom uzrastu; 3) postojanje visoko kvalitetnih evaluacija i 4) mogućnost primene u zajednici. Prvi kriterijum podrazumeva da su programi ciljno usmereni ka delovanju na jedan ili više rizičnih ili protektivnih faktora za koje je istraživanjima utvrđeno da stoje u vezi sa zloupotrebom supstanci, delinkvencijom, maloletničkom trudnoćom, napuštanjem školovanja ili nasiljem. Celokupna baza programa je ujednačena u pogledu klasifikacije rizičnih i protektivnih faktora, odnosno svaki program doveden je u vezu sa jednim ili više rizičnih i protektivnih faktora koji su obuhvaćeni klasifikacionim okvirima modela Zajednice koje brinu (dvadeset rizičnih faktora koji stoje u vezi sa jednim ili više pojava oblika poremećaja ponašanja dece i omladine i pet protektivnih faktora objedinjenih strategijom socijalnog razvoja) (više: Hawkins, Catalano, 2004). Za potrebe identifikovanja faktora na koje programske intervencije deluju, a koji su sadržani u klasifikacionim okvirima, sprovedeno je detaljno ispitivanje kompletnog programskog materijala, uz saglasnost samih autora programa u pogledu izabranih faktora, a u mnogim slučajevima ostvarivana je individualna saradnja sa autorima programa kako bi se obezbedila tačna identifikacija faktora na koje program deluje. Drugi kriterijum sadržan je u zahtevu da programske intervencije budu prilagođene namenjenom razvojnom uzrastu. Autori baze su detaljno ispitali programski materijal i evaluacije programa kako bi bili sigurni da svaki program obuhvata razvoju prilagođene aktivnosti i ostva-

ruje pozitivne rezultate na ciljnoj uzrasnoj grupi kojoj je program namenjen. Treći kriterijum odnosi se na postojanje visoko kvalitetnih evaluacija koje pružaju potvrdu efektivnosti programa, odnosno svedoče o prisustvu značajnih pozitivnih efekata programa na probleme zloupotrebe supstanci, delinkvencije, maloletničke trudnoće, napuštanja školovanja i nasilnog ponašanja. I poslednji, četvrti kriterijum podrazumeva mogućnost primene programa unutar zajednice. Bazom CTC su obuhvaćeni samo oni programi koji nude programski materijal neophodan za primenu programa i obezbeđuju trening ili tehničku podršku pre i tokom primene programa, te na taj način olakšavaju zainteresovanim korisnicima programa da bez formalne podrške uspešno primene program. Potvrđeno efektivni programi koji ne sadrže ove elemente, kao i oni za koje su potvrđeni efekti na rizične i protektivne faktore, ali ne i na poremećaje ponašanja, nisu uvršćeni u bazu.

Celokupna baza data je u formi priručnika pod nazivom *Vodič za CTC preventivne programe*. Za potrebe pretraživanja i selekcije programa ponuđena su tri načina, i to: korišćenje pregledne karte, korišćenje indeksa rizičnih i protektivnih faktora i korišćenje informacija o programu. Pregledna karta sadrži popis svih predloženih programa poređanih abecednim (alfabetnim) redom, uz kratak opis ključnih informacija o svakom pojedinačnom programu. Navedene su sledeće informacije: rizični i protektivni faktori na koje je program usmeren, domeni u kojima program deluje (porodica, škola, lokalna zajednica, individua), ciljni uzrasni raspon na kome se program primenjuje i ciljna populacija (nivo preventivnog delovanja – univerzalni, selektivni ili indikovani). Indeks rizičnih i protektivnih faktora sadrži klasifikaciju preventivnih programa prema identifikovanim rizičnim i protektivnim faktorima na koje su programske intervencije usmerene. Informacije o programu obezbeđuju deskripciju programa kroz osam ključnih elemenata, a to su: rizični i protektivni faktori, ciljna populacija (nivo delovanja), domen delovanja (područje primene); ciljni uzrasni raspon (razvojni period u kome se program primenjuje); priznanja (zvanična priznanja efektivnosti programa od strane organizacija koje se bave procenom i kategorizacijom efektivnih programa); dostupni programski materijal (priručnici, trening, tehnička podrška); deskripcija programa (teorijske osnove, istorijat primene, način primene, nalazi o efektivnosti) i kontakt informacije (kome i na koji način se obratiti za primenu programa) (više: Hawkins, Catalano, 2005).

ZAKLJUČAK

Na osnovu analize kriterijuma efektivnosti programa prevencije moguće je zaključiti da nivo efektivnosti preventivnih programa u osnovi bazira na nekoliko ključnih kriterijuma: kvalitet programa (ciljevi, teorijska zasnovanost, sadržaj i način primene programa), metodologija (uzorak, prikupljanje i analiza podataka, merenje rezultata), evaluacija procesa (procena kvaliteta primene programa), evaluacija efekata (dokazi o prisustvu značajnih preventivnih efekata), trajnost i održivost efekata programa, potencijali za širenje i replikaciju programa. Dodatno, školski

programi prevencije moraju biti usklađeni sa opštim ciljevima obrazovanja i vaspitanja.

Činjenica da broj programa koji ispunjavaju najstrožije kriterijume model-programa, egzemplarnih ili efektivnih programa nije veliki, ne umanjuje značaj prevencije. Rigorozne i sofisticirane evaluacije preventivnih programa jasno pokazuju da prevencija ne samo da obećava nego stvarno deluje u pravcu kreiranja uslova za pozitivan razvoj dece i omladine. Za očekivati je da će se sa daljim razvojem preventivnih istraživanja, posebno u domenu evaluacije procesa programa i praćenja održivosti efekata, nadomestiti problemi nedostatka replikacija programa od strane nezavisnih istraživača i odsustva dugoročnog praćenja efekata programa, čime će se stvoriti uslovi da veći broj programa zadovolji standarde visoko efektivnih programa prevencije poremećaja ponašanja.

LITERATURA

1. Hawkins, J. D., Catalano, R. F. (2005): *Communities that Care prevention strategies guide*. Rockville, MD: Department of Health and Human Services (DHHS), Substance Abuse and Mental Health Service Administration (SAMHSA), Center for Substance Abuse Prevention (CSAP).
2. Hawkins, J. D., Catalano, R. F. (2004): *Communities that Care prevention strategies: A research guide to what works*. South Deerfield, MA: Channing Bette Company, Inc.
3. Mihalic, S., Aultman-Bettridge, T. (2004): *A guide to effective school-based prevention programs*. U: W. L. Tulk (Ur.), *School crime and policing*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall Publishers.
4. Mihalic, S., Fagan, A., Irwin, K., Ballard, D., Elliott, D. (2004): *Blueprints for violence prevention*. Boulder, CO: Department of Justice (DOJ), Office of Justice Programs (OJP), Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention (OJJDP), Center for the Study and Prevention of Violence (CSPV).
5. National Center for the Advancement of Prevention (NCAP) (2000): *Annual summary of effective prevention principles and programs*. Rockville, MD: U.S. Department of Health and Human Services (DHHS), Substance Abuse and Mental Health Service Administration (SAMHSA), Center for Substance Abuse Prevention (CSAP).
6. Popović-Ćitić, B. (2007): *Praktični modeli planiranja prevencije poremećaja ponašanja u zajednici*. *Socijalna misao*, 14 (4), 67-81.
7. Safe, Disciplined, and Drug-Free Schools Expert Panel (2001): *Exemplary and promising safe, disciplined and drug-free schools programs*. Washington, D.C: Department of Education (DOE), Office of Safe and Drug-Free Schools (OSDFS).
8. Schinke, S., Brounstein, B., Gardner, S. (2002): *Science-based prevention programs and principles*. Rockville, MD: U.S. Department of Health and Human Services (DHHS), Substance Abuse and Mental Health Service Administration (SAMHSA), Center for Substance Abuse Prevention (CSAP)

EFFECTIVE SCHOOL-BASED CONDUCT DISORDERS PREVENTION PROGRAMS

Identifying programs that have been proven effective is essential to successful preventing youth problem behavior. This article provides descriptions of the set of rating categories and criteria for effective evidence-based prevention programs that have been identified by five federal and non-government US agencies who are most widely recognized as offering credible science-based assessments of prevention programs effectiveness. Also, the major characteristics of five database of scientifically-proven effective prevention programs designed to reduce or eliminate problem behavior and risk factors identified as predictive of these problems were presented.

Key words: prevention, prevention programs, program effectiveness, school-based prevention programs, problem behavior